

прегледни рад
достављен: 06. 09. 2024.
прихваћен за објављивање: 03. 10. 2024.
УДК 343.2.01

Др Здравко ГРУЈИЋ*

ТЕОРИЈСКИ КОНЦЕПТИ О ЦИЉЕВИМА И СВРСИ КАЖЊАВАЊА¹

Апстракт

Теоретски концепти о циљевима и сврси кажњавања учинилаца кривичних дела јављају се још код античких мислилаца и представљају питања која и данас окупирају савремену филозофију, филозофију права, кривично право, пенологију, социологију и друге науке. Иако су у основи питања филозофског карактера, теорије о циљевима и сврси кажњавања имају директну импликацију у нормативној сфери јер преовлађујући теоретски дискурс постаје основа кажњавања, а циљ и сврха прокламовани ставовима одређене теорије (теорија) постају основна казнене реакције на криминално понашање. Из тог разлога врло је важно разумети основне поставке учења и теорија о циљевима и сврси кажњавања, доминантним учењима у упоредном праву и разноврсности прокламованих циљева, изучаваних у циљу утврђивања делотворности у спречавању вршења кривичних дела, смањењу стопа криминалитета и заштити друштва од криминалног понашања. У најдиректнијој вези са питањима циљева и сврхе кажњавања налазе се питања и објашњења основа права државе да кажњава (*ius puniendi*) јер је, у највећој мери, опредељивање за један концепт објашњења основа права државе да казни усмеравало целокупан дискурс теоретских објашњења циљева и сврхе кажњавања. Идеја аутора у овом раду је да представи основне поставке апсолутних (ретрибутивних), релативних (утилитаристичких) и мешовитих теорија о циљевима и сврси казни како би се, у савременом периоду и пред савременим изазовима, једноставније разумела идеја о комплексној, поливалентној, функцији и природи казне, што је од посебног значаја за разумевање потенцијалне ефикасности у сузбијању и контроли криминалитета.

* Ванредни професор, Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, Правни факултет, Република Србија, zdravko.grujic@pr.ac.rs, ORCID: 0000-0001-7433-1468.

¹ Рад је настао као резултат истраживања на самосталном научно-истраживачком пројекту "Правни поредак Србије и актуелни међународни и регионални процеси" Правног факултета Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици за период 2022-2024. Рад представља резултат истраживања које финансира Министарство науке, технолошког развоја и иновација (Евиденциони број уговора 451-03-65/2024-03/200254 од 5. фебруара 2024. године).

Кључне речи: теорије о циљу кажњавања, циљ кажњавања, сврха казни

1. УВОД

Два основна пенолошка питања, филозофског карактера, везана за кажњавање учинилаца кривичних дела представљају она која се односе на основ права државе да кажњавања (*ius puniendi*) и на циљеве и сврху кажњавања, односно примену казни. Уколико би се редефинисало прво питање о основу права државе да кажњава оно би могло, једноставније, да гласи: на основу чега држава кажњава учиниоце кривичних дела? Уколико би се на исти начин поставило питање циља и сврхе кажњава оно би се могло формулисати на следећи начин: зашто држава кажњава, шта друштво жели да постигне прописивањем и применом казни? Дакле, на основу чега држава кажњава и зашто кажњава учиниоце кривичних дела, представљају два основна питања на која су бројни филозофи и мислиоци покушали да дају свој одговор и изнесу аргументе у прилог сопствене тезе. Ова питања и даље интригирају филозофе, социологе, правнике, пенологе који покушавају да пруже адекватан одговор на ова, у основи филозофска питања.

Различита размишљања, идеје, ставови и аргументи филозофа и мислиоца кроз историју о основу права државе на кажњавање (*ius puniendi*), односно објашњења основа права на кажњавање, груписана су у више различитих теоријских концепата. Међу њима су идеалистичке (метафизичке) теорије, према којима основ права на кажњавање проистиче из божанске правде, моралне правде и законске правде, теорије друштвеног уговора, правне теорије и социолошке теорије.

У овом раду, представљају се основне теорије које објашњавају циљеве и сврху кажњавања. Ове теорије се, према заједничком теоријском дискурсу, у основи деле на: апсолутне (ретрибутивне) теорије, релативне (утилитаристичке) теорије и еклектичке (мешовите) теорије.

Посматрано у оквиру целокупне историје кажњавања, не смемо изгубити из вида да је ретрибутивни концепт кажњавања доминантан готово целокупан период кажњавања док утилитаристичке идеје остварују значајнију улогу у последња два, односно понајвише у XX веку. Опет, не смемо занемарити чињеницу да последње деценије двадесетог века карактерише заокрет ка новом ретрибутивизму према учиниоцима најтежих кривичних дела с једне стране, и ширење алтернативног приступа према учиниоцима лакших кривичних дела, с друге. У питању је специфичан сукоб (или еклектицизам) различитих концепата, који уз идеје пунитивизма, превенције, ресоцијализације, социјалне реинтеграције и адаптације, обележава савремени концепт кажњавања у већини развијених кривичноправних система (Грујић, 2023, 71-94).

2. АПСОЛУТНЕ (РЕТРИБУТИВНЕ) ТЕОРИЈЕ

Апсолутне, ретрибутивне, теорије кажњавања су по према концепту и филозофским објашњењима најповезаније за идеалистичким (метафизичким) теоријама о основу права на кажњавање јер, полазећи од идеје задовољења апсолутне правде (божанске, моралне или законске), циљ и сврху кажњавања виде у одмазди (освети) према учиниоцу кривичног дела и његовом испаштању (наношење патње због зла које је учинио извршењем дела). Према основном концепту апсолутних теорија, одмазда и испаштање су основни циљ и сврха кажњавања јер се према учиниоцу кривичног дела казна примењује зато што је извршио кривично дело – ретроспективно, због учињеног зла, а не да убудуће не би вршио кривична дела. Казном се враћа зло учиниоцу због кривичног дела које је извршио и тиме се задовољава принцип апсолутне правде.

Идеја одмазде и испаштања учиниоца кривичног дела уједно значи да се наношењем зла извршиоцу остварује сврха кажњавања, и да је казна, практично, сама себи циљ. Уколико би се посматрала основна сврха и циљ кажњавања према концепту апсолутних теорија, онда би одмазда и испаштање означавали циљ казне којом се не жели остварити никакав ефекат усмерен ка будућем понашању учиниоца, већ да се извршилац кажњава искључиво због кривичног дела које је учинио.

У том контексту, казна се, наводи се у литератури, не третира као средство којим се нешто у будућности жели постићи, напротив, она је оријентисана на прошлост (кривично дело) и садашњост кривца (патња). Рацио казне је сама чињеница извршења кривичног дела, а не неки циљеви будућности што је изражено формулом: *punitum quia peccatum est* (кажњава се зато што се згрешило, а не зато да се не би грешило). Дакле, одмазда је суштина казне, поред тога она је и њен циљ, значи – казна је сама себи циљ, а не неко средство за постизање неког другог кориснијег циља (Млађеновић-Купчевић, 1980, 63).

Уколико се схватања апсолутних (ретрибутивних) теорија о циљу казни повежу за идеалистичким теоријама о основу права на кажњавање кроз концепт остваривања апсолутне правде, онда се може закључити да се међу апсолутним (ретрибутивним) теоријама издвајају: ретрибутивна теорија божанске правде (према којој је кривично дело грех, одмазда служи задовољењу божанске правде и задовољењу богова кроз испаштање (за грех) учиниоца кривичног дела), ретрибутивна теорија моралне правде (према којој је суштина одмазде остваривање моралне правде, односно задовољење моралне правде која је категорички императив јер се праведном одмаздом и испаштањем успоставља равнотежа између кривичног дела и казне) и ретрибутивна теорија законске правде (према којој су одмазда и испаштање циљ успостављања законске правде јер је закон (право) нарушен извршењем дела (слободном вољом учиниоца), а једино се праведном казном негира неправдо и тиме поново успоставља право (правни поредак)).

Међутим, морамо на овом месту отворити питање и других ефеката (остваривања посредних циљева и сврхе кажњавања) који се, према ретрибутивном концепту, остварују кроз примену казни чији је циљ одмазда и испаштање учиниоца. Наиме, постоје још најмање посредна три циља која се постижу применом казни чији је примарни циљ одмазда и испаштање учиниоца. То су онемогућавање извршиоца да понови дело (трајно или привремено у зависности од примењене телесне, деградирајуће или друге сурове казне), одвраћање, као и застрашивање потенцијалних учинилаца. Ови циљеви нису, према основним објашњењима концепта апсолутних теорија, део сврхе и циљева кажњавања. Али настају као последица остваривања примарних циљева и сврхе кажњавања.

Уколико идеја остваривања ових циљева није примарни концепт ретрибутивних теорија о циљу и сврси казни, не може се оспорити чињеница да су се, као последица примене строгих казни и суровог начина њиховог извршења кроз људску историју, истовремено остваривали и ови, посредни, циљеви. Они, иако у основи повезани са извршењем кривичног дела као учињеним злом, кореспондирају са одмаздом и испаштањем као основним циљевима поставки ретрибутивних теорија и представљају њихов логички наставак и последицу, иако, делимично спадају у утилитаристичка објашњења циља и сврхе кажњавања.

С тим у вези, идеја онемогућавања учиниоца, застрашивања и одвраћања потенцијалних извршилаца кроз учествовање у јавним спектаклима извршења сурових и строгих казни, усмерене су, очигледно, не према прошлости и извршеном делу, већ према будућности и спречавању нових кривичних дела. Посматрано на овај начин, одређени циљеви који су се остваривали применом строгих и сурових казни чији је циљ одмазда и испаштање, били су, посредно, усмерени и ка будућности, не искључиво ка прошлости.

Уколико се, ипак, искључиво основне поставке ретрибутивних теорија (одмазда и испаштање) посматрају на начин представљен у нашој пенолошкој литератури, онда би се могла прихватити чињеница да су циљ и сврха према апсолутним теоријама једино одмазда и испаштање учиниоца, као и да се преступник кажњава искључиво због извршеног дела. Казна је, посматрано на овај начин, једини начин остваривања апсолутне правде кроз одмазду и испаштање, и усмерена је, искључиво, ка прошлости.

У литератури постоји и другачији приступ објашњења ретрибутивних теорија о циљу и сврси кажњавања. На пример, Волен (Alen Walen) у Стенфордовој енциклопедији филозофије, представља више врста ретрибутивизма: позитивни (позитивна заслуга - преступници морално заслужују казну за своја кривична дела), негативни (преступници губе своје право да не трпе пропорционалну казну, али да се позитивни разлози за кажњавање морају позивати на нека друга добра која се казном постижу, као што су одвраћање или онеспособљавање), ограничени ретрибутивизам (ретрибутивизам са додатком скептицизма у погледу утврђивања

пропорционалности), комуникативни ретрибутивизам (поступање са учиниоцем је оправдано ради одвраћања или онеспособљавања, или да би се дало одређено значење судској осуди), талионски ретрибутивизам (одмазда као одговор на учињено зло), ретроспективни ретрибутивизам (кажњавање због догађаја у прошлости – извршења кривичног дела), ретрибутивизам као сублимирана одмазда (освета је приватна реакција, а одмазда заслужена јавна реакција)(А. Walen, 2023).

С друге стране, специфичну анализу концепта ретрибутивизма као циља и сврхе кажњавања представио је Џон Котингем (John Cottingham), 1978. године. Представљајући и анализирајући девет различитих теоријских концепата унутар ретрибутивизма, аутор покушава да се изјасни о томе који од изложених концепата чини ретрибутивне теорије кажњавања. Аутор указује да је једна од функција филозофије је да се бори против двосмислености и збрке, а да се у расправама о оправданости казне филозофи упорно говори о „ретрибуцији“ и „ретрибутивној теорији“, док је израз ретрибутивни постао толико непрецизан и вишегласан да је сумњиво да ли више служи корисној сврси (Cottingham, 1979, 238-246).

У литератури се наводи и да се многи аутори декларишу као ретрибутивисти, али да нуде различите дефиниције ретрибутивизма у оквиру којих се не уочава неки заједнички елемент. На пример, неки аутори сматрају да је казна оправдана зато што је заслужена; други аутори сматрају да је казна оправдана на основу чињенице да је у прошлости учињен одређени преступ, при чему тај преступ може бити прекршај неког моралног правила или кршење закона. Према томе, постаје недовољно јасно шта је то „ретрибуција“ и шта се подразумева под синтагмом „ретрибутивне теорије казне“ (Милевски, 2013, 37–38).

Полазећи у анализи ретрибутивних теорија од етимолошког значења израза ретрибутивни, латинских израза *re* и *tribo*, што се може превести као вратити дуг, осветити се (енг. to pay back), Котингем сматра да ово значење на најбољи начин представља базични или фундаментални смисао термина ретрибуција. На тај начин уочава прву ретрибутивну концепцију - теорију наплате дуга (одмазде) према којој се долази до базичног смисла ретрибуције јер се преступник кажњавања како би платио за свој преступ (при томе патња конституише плаћање дуга) (Милевски, 2013, 37–38). Друга ретрибутивистичка концепција је теорија заслуге (*desert theory*) према којој казна добија своје морално оправдање на основу тога што је заслужена и она је аутентична ретрибутивна теорија. Трећа теоријска концепција је ретроспективна теорија (*retrospectivist theory*) која се базира на становишту према којем је кршење закона, само по себи, нужан и довољан разлог за морално оправдање казне, иако чињеница да је нешто извршено у прошлости не мора нужно да значи да је реакција на то нешто ретрибутивно (ипак, у питању је реакција не кршење закона, не искључиво на ретроспективно понашање). Следећа концепција се назива ретрибутивни минимализам и према њему је кривица логички нужан услов за кажњавање (кривица оправдава казну). Према теоретском концепту ретрибутивне

сатисфакције (satisfaction theory) учинилац се кажњава зато што се његовим кажњавањем постиже задовољење за друге, у том смислу треба да се успостави реципроцитет између зла које је нанео жртви и патње коју трпи кроз извршење казне. Према фер плеј теоријској концепцији (fair play theory) некажњавање преступника је непоштено (неправедно) према онима који се уздржавају и поштују права других, па држава оправдано поступа када кажњава преступника, јер би он у супротном стекао непоштену предност, односно профитирао би на основу свог одбијања да „игра поштено“ и да поштује права других. Теоријски концепт умирења (placation theory) је директно везан за Кантову тврдњу да ”чак и када би се грађанско друштво на основу сагласности свих својих припадника распало (на пример, кад би неки народ који живи на каквом острву решио да се разиђе и распрши по целом свету), морао би се и последњи убица који се налази у затвору пре тога смакнути, како би сваког снашло оно што је својим делима заслужио, и да кривица за проливену крв не би остала на народу, који ту казну није извршио, јер се он може сматрати саучесником ове јавне повреде правде.” Према ретрибутивној концепцији поништавања (annulment theory) обавезни смо да преступника казним, зато што се на тај начин преступа поништава (анулира, негира) и поново успоставља (реституише) прекршени закон и погажено право. Последња, концепција денунцијације (denunciation theory), објашњава се тврдњом да се ”крајње оправдање било које казне се не састоји у томе што она одвраћа, већ у томе што је она емфатичка денунцијација злочина од стране друштва (Denning)” (Cottingham, 1979, према Милевски, 2013, 37–59).

Приказом различитих концепта ретрибутивистичких теорија о циљу и сврси кажњавања може се закључити да је њихова основна поставка у одмазди и испаштању учиниоцу за учињено зло, односно извршено дело и једини начин остваривања апсолутне правде. Иако се апсолутне теорије могу посматрати и као различите филозофске концепције ретрибутивизма објашњене кроз идеје наплате дуга, заслужене казне, кажњавања за ретроспективно кршење норме, задовољења жртве и друштва, умирења кажњавањем, поништавања дела извршењем казне и денунцијације злочина од стране друштва, заједнички садржалац апсолутних теорија је, свакако, одмазда и испаштање учиниоца као примарни циљ кажњавања због извршеног кривичног дела и остваривање идеала апсолутне правде.

3. РЕЛАТИВНЕ (УТИЛИТАРИСТИЧКЕ) ТЕОРИЈЕ

За разлику од апсолутних теорија о циљу кажњавања које се често повезују са идеалистичким теоријама о основу права државе да кажњава и које теже задовољењу идеала апсолутне правде кроз одмазду и испаштање учиниоца кривичног дела, релативне теорије полазе од потпуно другачијег концепта – кажњавање које је усмерено ка будућности, а не ка прошлости, промовисање новог циља и сврхе – превенција и заштита друштва од криминалитета.

Кажњавање се, према релативним теоријама, не сагледава као одмазда у циљу задовољења правде, већ као нешто корисно што доприноси заштити друштва од криминалитета. Спречавање криминалитета и заштита друштва представља основни циљ кажњавања, а казна представља категорију која користи друштву. Због идеје корисности, релативне теорије о циљу и сврси казне називају се и утилитаристичке теорије.

Идеје ретрибутивистичких теорије су доминанте кроз готово целокупну историју кажњавања, док се идеје утилитаристичких теорија појављују крајем XVIII и током XIX века, док доминацију постижу тек у прошлом веку када се као циљ и сврха кажњавања промовише концепт превенције криминалитета. Како се крајем XX века кривична законодавства окрећу ка новом ретрибутивизму према учиниоцима најтежих кривичних дела, утилитаристички концепт, као преовлађујући у савременом периоду, коегзистира са парцијално пунитивистичким дискурсом кажњавања.

У сваком случају, идеје утилитариста ослобођене су метафизичког погледа на свет (који је доминантан готово читав средњи век) и у њима нема места одмазди као циљу задовољења идеала апсолутне правде већ се на рационалној основи размишљања казна посматра као средство превенције и заштите друштва од криминалитета.

Циљ кажњавања је спречавање криминалне активности па је казна окренута ка будућности, не ка прошлости и извршеном кривичном делу. Кажњава се да се не би грешило – *punitur ne recsetur*, а не јер се згрешило. Казна није сама себи циљ, као код ретрибутивних теорија, напротив, она је средство за постизање неког другог циља. Рацио казне, према овим теоријама, лежи у превенцији (спречавању). Циљеви кажњавања су у служби заштите друштва од криминалитета и они су утолико нужни уколико доприносе стварној заштити. Циљевима се жели остварити извесан корисност за друштво (Млађеновић-Купчевић, 1980, 64).

Релативне теорије се још називају и теоријама превенције јер сматрају да основни смисао казне лежи у њиховом деловању на људе да убудуће врше кривична дела. Међутим, када је реч о начину на који треба остварити превенцију, присталице релативних теорија нису сагласне. У том контексту, све релативне теорије се могу поделити на теорије специјалне превенције и теорије генералне превенције, а као њих специфичан спој појављује се еклектичка релативна (утилитаристичка) теорија.

У оквиру истог дискурса, присталице такође нису јединствене око тога на који начин треба деловати на превенцију и заштиту друштва од криминалитета. У оквиру теорија специјалне превенције разликују се: теорија застрашивања путем извршења казне, теорија старатељства, теорија поправљања и теорија ресоцијализације. У оквиру теорија генералне превенције разликују се: теорија општег застрашивања прописивањем казне, теорија општег застрашивања извршењем казне и теорија опомене (Атанацковић, 1998, 23-27; и у Васиљевић-Продановић, 2022, 31-34).

Основна разлика између два основна концепта утилитаристичких теорија је у томе што поборници теорија специјалне превенције полазе од чињенице да се превенција криминалитета може остварити деловањем на појединца, извршиоца, да убудуће не врши кривична дела, док, с друге стране, присталице теорија генералне превенције сматрају да су циљ и сврха кажњавања усмерени на потенцијалне учиниоце кривичних дела и да се прописивањем, изрицањем и извршењем казни према конкретном учиниоцу дела, у основи, делује на све потенцијалне учиниоце кривичних дела како би се предупредила њихова криминална активност.

3.1. Теорије специјалне превенције

Према теоријама специјалне превенције, сврху кажњавања представља деловање на учиниоца да убудуће не врши кривична дела чиме се остварује и сврха кажњавања, односно превенција и заштита друштва од криминалитета.

Према првој концепцији теорија специјалне превенције – теорији застрашивања путем извршења казни, сврха кажњавања постиже се у поступку извршења казни – изолацијом (одстрањивањем) извршиоца из друштва и строгим режимом извршења са циљем да код учиниоца изазове страх од поновног кажњавања а тиме демотивише (или уздржи) да поново врши кривична дела и буде у истом, или строжем, режиму извршења казне.

Према теорији старатељства учинилац извршењем кривичног дела показује изванредан степен незрелости јер се не понаша на социјално прихватљив начин и крши одредбе (кривичног) закона, па је неопходно ставити га, под специфичан облик старатељства (надзора и пружања помоћи) надлежних државних органа у поступку извршења казне, док не прихвати норму на основу којих ће своје радње и поступке прилагодити социјално прихватљивом начину извршења, док се не отклоне подстицаји за вршење кривичних дела, понашање прилагоди очекивањима социјалне заједнице и учврсти обавеза поштовања закона.

Према концепту теорије поправљања, која је у великој мери повезана са концептом ресоцијализације осуђених лица, код лица која врше кривична дела нису у довољној мери развијена морална осећања, дужности или одговорност. Казна треба да делује у правцу развијања и учвршћивања моралних вредности и осећања, односно да је у поступку извршења казни неопходно применити програме којима ће се утицати на поправљање учиниоца, као предуслова успешног извршења казне. Поправљање извршиоца, као циљ кажњавања, треба да доведе до стања у којима учинилац неће убудуће вршити кривична дела. Као потпуни опозит одмазди и испаштању код апсолутних теорија остваривање правде, идеја поправљања учинилаца, као облик специјалне превенције, представљала је значајан напредак у поступању са осуђеним лицима. Поправљање и укључивање у редовне животне токове, као предуслов

успешне социјалне реинтеграције учиниоца, представљало је циљ казне којим се остваривала и основна сврха казни – заштита друштва од криминалитета.

Према теорији ресоцијализације осуђених лица, за разлику од теорије поправљања, учиниоца кривичног дела не карактерише одсуство моралних осећања већ постоје изражени проблеми у социјалној интеракцији, процесу социјализације или вредносном оквиру васпитавања (погрешна или непотпуна социјализација). Сврху кажњавања представља ресоцијализација, односно преваспитавање учиниоца кривичног дела, уз примену индивидуалног третмана у поступку извршења казне, са циљем да лице усвоји друштвено прихватљиве норме и обрасце понашања како би се након издржане казне укључио у друштвену заједницу и постао њен користан члан. Превенција путем третмана и ресоцијализација осуђеног лица представљају основни циљ примене казни и кажњавања. Теорија специјалне превенције путем ресоцијализације осуђеног лица настаје под снажним утицајем умерене струје школе Нове друштвене одбране, половином прошлог века, и до седамдесетих година постаје доминантан концепт у спречавању криминалног понашања и заштите друштва од криминалитета. Тек након што су у пенолошкој пракси уочени проблеми који се односе на немогућност примене третмана (посебно према осуђенима на краткотрајне казне затвора (до шест месеци или, пак, до једне године), наметања третмана у циљу ресоцијализације (према осуђенима на дуготрајне казне затвора – преко десет година који најчешће одбијају вишегодишње третманске програме) или немогућности ресоцијализације социјализованих осуђеника, односно након утврђивања узрока ”кризе филозофије третмана”, почиње, првенствено у савременим кривичноправним системима држава европско-континенталне и англосаксонске правне традиције процес у коме ресоцијализација више није једини или искључиви циљ кажњавања. Ресоцијализација постаје један од вишеструко постављених циљева (функција) казне на основу којих се тежи остваривање основне сврхе кажњавања утилитаристичких теорија – заштита друштва од криминалитета.

3.2. Теорије генералне превенције

Теорије генералне превенције полазе од другачијег приступа у основу на теорије специјалне превенције. Уместо усмерења ка појединцу, конкретном учиниоцу, и идеји да ће се утицајем на њега у поступку извршења казне утицати на будуће понашање и тиме остварити циљ кажњавања, присталице теорија генералне превенције полазе од става да кажњавање конкретног учиниоца утиче на све остале, потенцијалне, учиниоце да се суздрже од криминалне активности и будућег вршења кривичних дела.

Теоријама генералне превенције критикује се индивидуалистички приступ теорија специјалне превенције, јер се, како тврде, превенцијом криминалне активности конкретног извршиоца кривичног дела не могу постићи адекватни ефекти

на плану спречавања криминалитета, односно указује да практично није могуће остварити циљеве кажњавања специјално-превентивним дејством према појединцу. Спречавањем криминалног поврата, према присталицама ових теорија, не смањује се потенцијални број нових извршилаца кривичних дела јер друштвена реакција није усмерена према њима. Ефекти специјално-превентивног карактера, чак и када би били значајни, не би умањили број нових кривичних дела извршених од стране примарних делинквената. Тиме се не би могли остварити основни циљеви и сврха кажњавања па се утврђује обавеза усмеравања превентивне активности на целокупну популацију.

Полазећи од става да је циљ казне утицање на све грађане да се уздрже од вршења кривичних дела, а кроз кажњавање конкретног учиниоца за извршено кривично дело, а да се сврха кажњавања - заштита друштва од криминалитета може остварити искључиво утицајем на све потенцијалне учиниоце, присталице теорија генералне превенције развили су више концепата ове теорије.

Према концепту теорије општег застрашивања предвиђањем казне, чија је основа теорија психолошке принуде представника класичне школе Анселма Фојербаха (Anselm Feuerbach), прописивање казни означава да се сваком потенцијалном извршиоцу дела предочава какво га зло очекује о случају извршења дела, и да то прописивање казни треба да буде довољно утиче на мотивацију да се лице уздржи од криминалне активности. Учење представника класичне школе је индетерминистичко, што значи да постоји апсолутна слобода воље у сваком лицу која омогућава да врши тзв. хедонистички прорачун, односно да на основу потенцијалне користи од извршења кривичног дела и штете (губитка) који му следи у случају да буде ухваћен и кажњен донесе одлуку о вршењу кривичног дела или уздржавању од криминалне активности. Прописана казна, према присталицама ове концепције, треба да изазове већу непријатност код потенцијалног учиниоца кривичног дела од користи коју би могао да оствари извршењем кривичног дела, па би казна морала да представља јачи мотив у опредељењу понашања (одвраћање и застрашивање). Казна која је прописана законом би својим застрашујућим и демотивишућим дејством требало да психолошки утиче на потенцијалног учиниоца и да, у коначном, резултира превенирањем криминалитета и допринесе заштити друштва од криминалитета.

Према концепту застрашивања извршењем казне, присталице теорија генералне превенције сматрају да се општа превенција може постићи јавним и свирепим извршењем прописаних казни. Присуствовање јавном извршењу сурових казни треба да буде довољно разлог за демотивацију (одвраћање) потенцијалних извршилаца кривичних дела, који посматрају какво из испаштање и зло чека у случају да изврше дело, буду ухваћени и кажњени. Имајући у виду да извршење казни у савременом кривичном праву и пенолошкој пракси нема јавни карактер, у тој мери је опао значај и утицај ове концепције теорије генералне превенције.

Последњи концепт теорија генералне превенције, теорија опомене, кореспондира са Фојербаховом теоријом психолошке принуде. Наиме, за разлику од

психолошке принуде и уздржавања од криминалне активности кроз прописивање строгих казни, присталице теорије опомене сматрају да се самим прописивање казни остварује сврха кажњавања. Она не представља психолошку принуду већ опомену. Прописана казна има за циљ да опомене потенцијалне извршиоце кривичних дела и да укаже да држава не одобрава вршење инкриминисаних понашања. Казна треба да има морално дејство и да утиче на моралну страну људске личности, а то је да развија таква осећања које ће их одвратити од вршења кривичних дела (Атанацковић, 1998, 27).

3.2.1 Еклектичке релативне (утилитаристичке) теорије

Полазећи од различитих ставова унутар исте концепције превенције криминалитета са циљем заштите друштва од криминалног понашања, појавила се еклектичка теорија превенције која у себи укључује оба облика превенције – специјалну превенцију, окренуту према конкретном учиниоцу кривичног дела и спречавању рецидивизма, и генералну (општу) превенцију, усмерену ка свим потенцијалним учиниоцима.

Остваривање циљева и специјалне и генералне превенције, према присталицама еклектичне утилитаристичке теорије представља прави пут за остваривање сврхе кажњавања – заштиту друштва од криминалитета. Уместо одлучивања за само један од концепата превенције, чија искључивост је била основа критика присталица другог концепта, представници еклектичке релативне теорије сматрају да се циљ кажњавања не може остварити искључивим ослањањем само на специјалну или на генералну превенцију. Решење за постизање сврхе кажњавања је у споју обе концепције у једну због чега се ова еклектична теорија назива и спојна релативна теорија превенције, а која је настала као резултат компромиса на плану релативне теорије о циљевима казни. У непосредној вези са компромисном концепцијом релативних теорија је и чињеница да начело индивидуализације казни омогућава одлучивање за приступ усмерен на специјалну или генералну превенцију у зависности од личности учиниоца, извршеног кривичног дела и околности под којима је дело извршено (Млађеновић-Купчевић, 1980, 65).

Велики број савремених кривичних законодавстава карактерише управо примена еклектичке релативне (утилитаристичке) теорије приликом нормативног дефинисања сврхе кажњавања. Такав је приступ садржан, у основи, у српском кривичном законодавству уз напомену да савремени систем кажњавања садржи и елементе новог ретрибутивизма или тзв. новог пеналног популизма.

Основе утилитаризма поставио је Цереми Бентам (Jeremy Bentham), полазећи од две основне категорије о којима човек, како истиче, размишља пре било које радње (активности). Природа је, тврди Бентам, ставила човечанство под управу два суверена господара, бола и задовољства, на којима је само да укажу шта треба да радимо.

Принцип корисности има за циљ подизање среће рукама разума и закона. Општи циљ који сви закони имају, или би требало да имају, истиче Бентам, је да увећају укупну срећу заједнице; и стога, на првом месту, да искључе, колико је то могуће, сваку ствар која тежи да одузме од те среће: другим речима, да искључи рђаво (лоше). Али, с друге стране, свака казна је пакост: свака казна сама по себи је зло. По принципу корисности, ако то уопште треба да се призна, треба да се призна само онолико колико обећава да ће искључити неко веће зло (Bentham, 1879). Један од значајнији представника утилитаризма Џон Стјуарт Мил (John Stuart Mill) указује да се под срећом се подразумева задовољство, а одсуство бола; несрећом, болем и лишеношћу задовољства. Да би се дао јасан поглед на моралне стандарде постављене теоријом, истиче Мил, потребно је рећи много више; посебно, које ствари укључује у идеје бола и задовољства; а у којој мери је то остало отворено питање. Али ова допунска објашњења не утичу на теорију живота на којој је заснована ова теорија морала – наиме, да су задовољство и слобода од бола једине ствари које су пожељне као циљеви (Mill, 1879). Основе утилитаризма су током времена објашњавали бројни аутори.

На поставкама утилитаризма и принципу корисности кажњавања представљене су основне поставке релативних (утилитаристичких) теорија кажњавања, на начин који је уобичајен у нашој пенолошкој литератури, поделом на теорије специјалне превенције и теорије генералне превенције (са појединачним концептима ових теорија), као и основе еклектичке теорије превенције.

Осим овог приступа, објашњења еклектичних, утилитаристичких теорија о кажњавању могу бити представљени на другачији начин (консеквенцијални - последични). Наиме, идеје остваривање заштите друштва од криминалитета путем превенције (специјалне и (или) генералне) могу се објаснити путем: теорије одвраћања, теорије реформисања и теорије едукације (комуникационе теорије).

Према теорији одвраћања (deterrence theory), циљ и сврху кажњавања представља одвраћање лица од вршења кривичних дела, односно уздржавање учинилаца од поновне криминалне активности (спречавање поврата) и одвраћање свих потенцијалних учинилаца од вршења кривичних дела. У односу на представљене концепције теорија специјалне и генералне превенције, одвраћање се може постићи застрашивањем кроз извршење казне према конкретном учиниоцу, застрашивањем прописивањем казне и извршењем казне, као и опомињањем потенцијалних учиниоца кроз прописивање казне (генерална превенције). Одвраћање кроз застрашивање, као концепт еклектичних релативних теорија био је, свакако, један од посредних циљева кажњава од тренутка настанка друштвене, јавне реакције, иако због идеје одмазде и испаштања није био промовисан као циљ јер се на тај начин не би могао остварити идеал апсолутне правде.

Теорија реформисања представља део утилитаристичких концепција, усмерених првенствено на циљеве специјалне превенције, према којој је циљ

кажњавања промена понашања (ставова, активности) учиниоца кривичног дела у поступку извршења казне. Промена понашања као циљ кажњавања, уско повезана са теоријом поправљања и теоријом (концепцијом) ресоцијализације, означава да је једини рачуно казне уколико у поступку извршење доведе до промене особина учиниоца и усвајања вредности на којима ће се укључити у заједницу и неће показивати криминалну активност. Према теорији реформисања, циљ кажњавања је поправљање понашања осуђеног лица чиме се утиче на спречавање криминалног поврата а самим тим утиче и на сврху кажњавања – заштиту друштва од криминалитета.

Теорије едукације или комуникационе теорије, као део утилитаристичког концепта и теорија кажњавања, полазе од чињенице да је казна оправдана и корисна уколико се њеном применом постиже морална едукација (васпитање) учиниоца чиме се, уједно, оправдава и постојање казне. Наиме, Жан Хемптон (Jean Hampton) сматра да се не може прихватити став по коме је казна морално неоправдана или суштински ирационална већ да поставља теорију за коју указује да укључује одређена схватања теорија одвраћања, ретрибуције и рехабилитације, али да оправдање кажњавања и формулу одређивања кажњавања преступника разликује од традиционалних и ривалских теорија. Наиме, ауторка износи схватање која назива едукативна (васпитна) морална теорија и не сматра је новом већ логичким наставком учења Платона и Хегела, о моралној оправданости казне (Hampton, 1984, 208-238). Казна је, према овом учењу, реакција на учињено кривично дело али је окренута будућности јер за циљ има моралну едукацију осуђеног лица. Као део комуникационих теорија, казна има за циљ преношење поруке друштва учиниоцу кривичног дела, који треба да препозна неправду коју је учинио, покаје се, схвати потребу за променом свог понашања и упути извињење овим којима је учинио неправду (Duff, 2003, 185, према Васиљевић-Продановић, 2022, 37).

4. МЕШОВИТЕ ТЕОРИЈЕ О ЦИЉЕВИМА КАЖЊАВАЊА

Мешовите теорије о циљу и сврси кажњавања представљају спој учења апсолутних и релативних теорија. Иако се на теоријском нивоу ради о потпуно различитим концептима, базираним на различитим теоријама о основу права на кажњавање, и, одређеном смислу, неспојивим пенолошким дискурсима, кривичноправна пракса и поливалентна функција казне довели су до тога да су бројни теоретичари промовисали заједничких концепт апсолутних и релативних теорија.

За разлику од апсолутних теорија које су потпуно негирале превентивну улогу казне и релативних теорија које су у потпуности одбацивале одмазду и застрашивање као циљеве кажњавања, мешовите теорије обједињују супротстављене поставке апсолутних и релативних теорија. Присталице мешовитих теорија сматрале су да се кажњава зато што се згрешило и да се не би грешило – *punitur quia peccatum est et ne*

рессатур, и да је сврха кажњавања у подједнакој мери одмазда и поправљање (С. Константиновић-Вилић, М. Костић, 2011, 64).

И у еклектичком приступу овим теоријама, поједини представници дају предност одмазди над превенцијом (не негирајући значај превенције) или превенцији над одмаздом. Неки аутори одмазду сматрају суштином казне, допуштајући да она може имати и неке превентивне циљеве, а други полазе од врсте кривичног дела, од чега може зависити да ли ће одмазда или други превентивни циљеви бити превалентни (Млађеновић-Купчевић, 1981, 66).

5. ЗАКЉУЧАК

Представљајући апсолутне (ретрибутивистичке), релативне (утилитаристичке), еклектичке утилитаристичке и мешовите теорије о циљевима и сврси кажњавања, аутор је у раду желео да прикаже основне теоријске концепте који се, истовремено, примењују у савременом кривичном праву и пенолошкој пракси. Иако су, у највећој мери, основне теоријске поставке ових теорија повезане са теоријским дискурсом теорија које објашњавају основ права држава да кажњава, ипак се, због специфичних обележја савремених облика криминалитета, различитости у дистрибуцији кривичних дела различите тежине, али и могућностима и делотворности казне као најстроже кривичне санкција, различити теоријски концепти међусобно прожимају и у пракси, за разлику од нормативно прокламованих, појављују кроз еклектички приступ и, као такви, истовремено примењују у већини савремених кривичноправних система у свету.

Приказ различитих теоријских концепата има за задатак да објасни градацију циљева и сврхе казни и кроз историју кажњавања, иако је, неспорно, ретрибутивистички концепт био доминантан у најдужем периоду друштвене реакције на криминално понашање. Доминација утилитаристичких концепата у савременом периоду, на нормативном и декларативном нивоу, није у потпуности потиснула идеје и схватања сврхе циљева кажњавања ретрибутивистичких теорија, већ се, како је у раду објашњено, еклектицизам концепата примењује паралелно.

ЛИТЕРАТУРА

- Атанацковић, Д., 1988. *Пенологија*, Београд;
- Bentham, J. 1789. *An Introduction to the Principles of Morals and Legislation*, London, www.econlib.org/library/Bentham/bnthPML.html?chapter_num=14#book-reader (23.08.2024).
- Cottingham, J. 1979. *Varieties of Retribution*, *Philosophical Quarterly*, Vol. 29, No. 116, 1979, 238-246;

Duff, R. A., Garland, D. 1994. Introduction: Thinking about Punishment, in: A Readers of Punishment, R.A. Duff, D. Garland (editors), Oxford University Press;

Грујић, З. 2023. Ретрибутивно и алтернативно кажњавање – еклектицизам или сукоб концепата, Зборник радова Правног факултета у Приштини, Косовска Митровица, 71-94;

Hampton, J. 1984. The Moral Education Theory of Punishment, *Philosophy & Public Affairs*, Vol. 13, No. 3, 1984), 208-238;

Mill, John S. 1879. Utilitarianism, <https://www.utilitarianism.com/jsmill-utilitarianism.pdf>, (23.08.2024);

Константиновић-Вилић, С., Костић, М. 2011. Пенологија, Ниш;

Милевски, В. 2013. Ретрибутивне теорије казне, *Theoria*, Vol. 56, Issue 2, 37–59;

Млађеновић-Купчевић, Р. 1981. Основи пенологије, Сарајево;

Васиљевић-Продановић, Д. 2022. Основи пенологије, Београд;

Walen, A. Retributive Justice, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Winter 2023 Edition), Edward N. Zalta, Uri Nodelman (Editors) <https://plato.stanford.edu/archives/win2023/entries/justice-retributive/> (20.08.2024).

Zdravko GRUJIĆ, Ph.D

Associate Professor, University of Priština in Kosovska Mitrovica, Faculty of Law,
Republic of Serbia

THEORETICAL CONCEPTS ON THE GOALS AND PURPOSES OF PUNISHMENT

Summary

Theoretical concepts about the goals and purpose of punishing the perpetrators of criminal acts appear as far back as ancient thinkers and represent issues that still occupy contemporary philosophy, philosophy of law, criminal law, penology, sociology and other sciences. Although they are basically questions of a philosophical nature, theories about the goals and purpose of punishment have a direct implication in the normative sphere because the prevailing theoretical discourse becomes the basis of punishment, and the goal and purpose proclaimed by the views of a certain theory (theory) become the basic punitive reactions to criminal behavior. For this reason, it is very important to understand the basic assumptions and theories about the goals and purpose of punishment, the dominant teachings in comparative law and the variety of proclaimed goals, studied in order to determine the effectiveness in preventing the commission of criminal acts, reducing crime rates and protecting society from criminal behavior. In the most direct connection with the questions of goals and purposes of punishment, there are questions and explanations of the basis of the state's right to punish (*ius puniendi*) because, to the greatest extent, opting for one concept of explanation of the basis of the state's right to punish directed the entire discourse of theoretical explanations of the goals and purpose of punishment. The author's idea in this work is to present the basic propositions of absolute (retributive), relative (utilitarian) and mixed theories about the goals and purpose of punishments in order to, in the modern period and in the modern challenges, more easily understand the idea of a complex, polyvalent, function and nature punishments, which is of particular importance for understanding the potential effectiveness in the suppression and control of crime.

Key words: theories of punishment, punishment goals, purpose of punishment.